Od Kłajpedy do Olsztyna

Współcześni mieszkańcy byłych Prus Wschodnich:
Kraj Kłajpedzki, Obwód Kaliningradzki,
Warmia i Mazury

ZIEMIE ZACHODNIE • STUDIA I MATERIAŁY NR 25

Wydanie publikacji dofinansowane przez

Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego
oraz
Stowarzyszenie Instytut Zachodni

Andrzej Sakson

Od Kłajpedy do Olsztyna

Współcześni mieszkańcy byłych Prus Wschodnich: Kraj Kłajpedzki, Obwód Kaliningradzki, Warmia i Mazury

INSTYTUT ZACHODNI
Poznań 2011

Redaktor
Hanna Różanek

Opracowanie graficzne
Ewa Wąsowska

Skład i łamanie
Robert Błaszak, Monika Żernik

Fotografie na okładce pochodzą ze zbiorów autora

© Copyright by Instytut Zachodni

ISBN 978-83-61736-15-8
ISSN PL 0084-5507

INSTYTUT ZACHODNI
61-854 Poznań, ul. Mostowa 27
tel. 061 852 76 91, 852 28 54
e-mail: wydawnictwo@iz.poznan.pl
www.iz.poznan.pl

DRUK
Agencja Wydawnicza „ARGI" s.c.
R. Błaszak, P. Pacholec, J. Prorok
50-542 Wrocław, ul. Żegiestowska 11
www.argi.pl

SPIS TREŚCI

Wstęp 9

Rozdział I. Od ziem staropruskich do Prus Wschodnich 13

1. Prusowie 15
2. Państwo Zakonu Krzyżackiego i elektorów brandenburskich 17
3. Prusy Wschodnie w granicach Cesarstwa Niemieckiego (1871-1918) 21
   3.1. Mazurzy 22
   3.2. Warmiacy 26
   3.3. Litwini Pruscy 27
   3.4. Königsberg – stolica Prus Wschodnich 31

Rozdział II. Niemieckie, litewskie i polskie Prusy Wschodnie (1918-1939) 33

1. Traktat wersalski – pierwszy podział Prus Wschodnich 35
2. Plebiscyt z 11 lipca 1920 r. 38
3. Prusy Wschodnie w republice weimarskiej 42
4. „Rewolucja narodowosocjalistyczna" w Prusach Wschodnich (1933-1939) i jej następstwa 45
5. Stosunki narodowościowe w niemieckich Prusach Wschodnich 53
   5.1. Litwini Pruscy i Mazurzy 53
   5.2. Ruch polski na Warmii i Powiślu 62
6. Litewskie Prusy – Kraj Kłajpedzki 65
   6.1. Problem Litwinów Pruskich (Lietuvininkai) 69
7. Polskie Prusy – Działdowszczyzna 72
   7.1. Sprawa mazurska 75

Rozdział III. Potęga i upadek Prus Wschodnich (1939-1945) 79

1. Nowe Prusy Wschodnie 81
   1.1. Podział administracyjny 82
   1.2. Terror i zbrodnie 85
      1.2.1. Memelland i Soldau 88
      1.2.2. Ziemie wcielone: rejencja ciechanowska, powiat suwalski, okręg białostocki 96
   1.3. Jeńcy wojenni i robotnicy przymusowi 104
2. Zagłada Prus Wschodnich 108
   2.1. Operacja Wschodniopruska 109
   2.2. Ewakuacja i ucieczka 111

Rozdział IV. Starzy i nowi mieszkańcy (1945-1950) 119

1. Kraj Kłajpedzki (Klaipėdos Kraštas) w granicach macierzy 121
   1.1.Kłajpeda – całkowita wymiana ludności 124
   1.2. Litewscy autochtoni 130
      1.2.1. Położenie i status prawny ludności miejscowej 131
      1.2.2. Między litewskością a niemieckością 136

1.3. Osadnicy ... 141
1.4. Deportacje ... 145
1.5. Przymusowa kolektywizacja ... 149
2. Strefa specjalna – od Obwodu Königsberskiego do Kaliningradzkiego ... 152
2.1 Radziecka okupacja i inkorpracja – kształtowanie się władzy i struktury administracyjnej ... 152
2.2. Sowietyzacja nazewnictwa ... 157
2.3. Położenie ludności niemieckiej i jej wysiedlenie ... 161
2.4. Radzieccy osadnicy ... 182
2.4.1. Przebieg osadnictwa na „nowych ziemiach" ... 182
3. Od Prus Wschodnich do Warmii i Mazur ... 195
3.1. „Polskie prawa" do Prus Wschodnich ... 195
3.2. Dwuwładza sowiecko-polska ... 198
3.3. Okręg Mazurski/Województwo olsztyńskie – podział administracyjny ... 206
3.4. Starzy i nowi mieszkańcy ... 211
3.4.1. Niemcy - wysiedlenia ... 219
3.4.2. Warmiacy i Mazurzy – weryfikacja narodowościowa ... 228
3.4.2.1. Powiat działdowski ... 238
3.4.3. Osadnicy ... 242
3.4.4. Kresowiacy ... 245
3.4.5. Ukraińcy – Akcja „Wisła" ... 249
3.5. Stosunek do niemieckiej przeszłości ... 253
3.5.1. Polityka „odniemczania" ... 254
3.5.2. Eliminacja „symboli niemieckiego panowania" ... 255
3.5.3. Rugowanie „niemieckiego ducha" ... 257
3.5.4. Oswajanie krajobrazu kulturowego ... 258
3.5.5. Repolonizacja autochtonów ... 261

Rozdział V. Trudny proces wrastania – okres realnego socjalizmu (1950-1990) ... 263

1. Mała Litwa w granicach socjalistycznej ojczyzny ... 265
1.1.Mitologia „Pruskiej Litwy" a niemieckie dziedzictwo kulturowe ... 265
1.2. Kształtowanie się nowych społeczności ... 277
1.2.1. Wyjazdy ludności rodzimej jako przejaw dezintegracji społecznej ... 284
1.3. Kłajpeda ... 289
2. Obwód Kaliningradzki – wzorcowa kraina dla homo sovieticus ... 293
2.1. Sytuacja gospodarcza ... 296
2.2. System kołchozowo-sowchozowy – przemiany struktury osiedleńczej ... 297
2.3. Kaliningrad ... 304
2.3.1.„Zniszczyć wszystko co niemieckie" ... 308
2.3.1.1. Burzenie kościołów i zniszczenie Zamku Królewskiego ... 309
2.3.2. W stronę nowej ikonosfery ... 319
2.3.3. „Progresywna kultura" – przemiany tożsamości ... 322
3. Warmia i Mazury – przemiany społeczne i gospodarcze ... 326
3.1. Procesy stalinizacji (1949-1955) ... 326
3.2. Od października 1956 r. do upadku realnego socjalizmu ... 335
3.3. Olsztyn ... 345

Rozdział VI. Społeczeństwa postmigracyjne w procesie transformacji ... 355

1. Niepodległa Litwa ... 359

1.1. Kraj Kłajpedzki, Litwa Pruska, Mała Litwa czy Litwa Zachodnia? 361
1.1.1.Procesy demograficzne i restrukturyzacja gospodarki regionu 365
1.1.2. Rozpad systemu kołchozowego 370
1.1.3. Stosunek do historycznej przeszłości 373
1.1.3.1. Stowarzyszenie Litwinów Pruskich „Mała Litwa" 375
1.1.3.2. Mniejszość niemiecka 379
1.1.3.3. Kościół ewangelicko-luterański 385
1.1.4. Problemy ze spuścizną historyczną Kraju Kłajpedzkiego 386
1.2. Kłajpeda – nowe oblicze miasta 399
2. Kaliningradzka eksklawa 409
2.1. „Oswajanie" nowej ojczyzny 417
2.2. W otoczeniu NATO i Unii Europejskiej 420
2.3.Problemy społeczne 428
2.3.1. Biedni i bogaci – rozwarstwienie społeczne 428
2.3.2.Patologie społeczne 435
2.3.3.Korupcja 438
2.4. Marginalizacja obszarów wiejskich 443
2.5. Nowa akcja osiedleńcza 451
2.5.1. Napływ kazachskich Polaków i Niemców 463
2.6. Rosyjskie Prusy/Kaliningradzkie Prusy 469
2.7. Od załamania do stabilizacji i ponownego kryzysu gospodarki 476
2.8. Kaliningrad – współczesna stolica regionu 508
2.8.1. Kaliningrad czy Köngsberg? – stosunek do przeszłości 517
2.8.1.1. Jubileusz „750- lecia Kaliningradu" 520
2.8.1.2. Czy i jak odbudować Zamek Królewski ? 529
2.8.2. „Kaliningrad moja ojczyzna" – problemy identyfikacji 530
2.8.3. Przyszłość „problemu kaliningradzkiego" 543
3. Województwo Warmińsko-Mazurskie 564
3.1. Przemiany struktury administracyjnej 564
3.2. Transformacja gospodarki 567
3.2.1. Skutki społeczne procesu transformacji 573
3.2.1.1.Zwycięzcy i przegrani czyli rozwarstwienie społeczne i bezrobocie 580
3.2.1.2. Katastrofa socjalna w społecznościach popegeerowskich 591
3.2.2. Przemiany lokalnych społeczności postmigracyjnych 603
3.3. Stosunki narodowościowe 620
3.3.1. Czy istnieją jeszcze Mazurzy i Warmiacy? 623
3.3.2.Niemcy 638
3.3.3.Ukraińcy 643
3.3.4.Społeczność Kresowian 648
3.4. Atlantyda Północy czyli nowy regionalizm 652
3.5. Depozytariusze czy sukcesorzy niemieckiej przeszłości? 660
3.5.1.Stosunek do upamiętnień wydarzeń historycznych 666
3.5.2. Konflikt o pomnik w Nakomiadach – studium przypadku 679
3.6. Polska czy niemiecka własność ? 695
3.6.1. Spór w Nartach czyli „kolejne polskie Westerplatte" 708
3.6.2. Stosunek do niemieckich rewindykacji majątkowych 719
3.7. „Kocham Olsztyn" 727
3.7.1. Miasto w świadomości jego mieszkańców 732
3.7.2. Zmagania z poniemiecką i popeerelowską przeszłością 736

Rozdział VII. Nowe tożsamości w świetle badań własnych.....739

Zakończenie – czyli co pozostało z Prus Wschodnich.....759

Bibliografia.....774

Źródła ilustracji.....804

Zusammmenfassung.....805

Indeks nazw miejscowych.....808

WSTĘP

Burzliwe dzieje Prus Wschodnich należą do wyjątkowych na Starym Kontynencie. Zamieszkiwały tu różne plemiona pruskie, o których mało kto już pamięta. Przybycie na te tereny w XIII w. Zakonu Najświętszej Marii Panny (nazywanego Zakonem Krzyżackim) zapoczątkowało siedemsetletni okres niemieckich wpływów i panowania.

Historyczna Warmia była częścią Rzeczypospolitej, a Prusy Książęce lennem królów polskich. Był to obszar wielokulturowy. Tu krzyżowały się wpływy rodzime, tzn. pruskie z niemieckimi, polskimi i litewskimi, ale także tu znajdowali schronienie i nową ojczyznę Salzburczycy, Holendrzy, Szkoci, Francuzi, Żydzi i Rosjanie. Królewiec to nie tylko stolica prowincji, ale także główne centrum protestantyzmu w Europie czasów reformacji. W uniwersyteckim Königsbergu drukowano Biblię nie tylko po niemiecku, lecz również po polsku, litewsku i prusku (staroprusku). Katolicka Warmia była centrum duchowym i kulturalnym daleko wykraczającym poza granicę prowincji.

Wraz z upływem czasu mieszkańcy tej krainy czuli się coraz bardziej niemieckimi, polskimi i litewskimi Prusakami. Z czasem ludność tę przyjęto nazywać Wschodnioprusakami, Warmiakami, Mazurami czy też Kłajpedczykami. Był to także obszar zmagań o narodowe oblicze jego mieszkańców. Niemcy, Polacy i Litwini oczekiwali, że mieszkający tu ich rodacy zachowają więzi z krajem pochodzenia oraz że staną się kartą przetargową w czasie przełomowych wydarzeń historycznych.

W wyniku następstw I wojny światowej północny obszar tej prowincji w postaci Kraju Kłajpedzkiego (*Memelland*) przyłączony został w 1923 r. do Litwy. W skład II Rzeczypospolitej w 1920 r. wszedł skrawek Mazur, jakim była Działdowszczyzna. Konsekwencją II wojny światowej było całkowite załamanie się dotychczasowego porządku. Klęska Trzeciej Rzeszy spowodowała kolejny, tym razem definitywny podział Prus Wschodnich. Obecnie ta historyczna kraina wchodzi w skład trzech państw: Litwy (Kraj Kłajpedzki), Rosji (Obwód Kaliningradzki) oraz Polski (Warmia i Mazury). To jedyny tego typu przypadek w nowożytnej historii Europy, by państwo, które przez wieki było tu suwerenem, zostało całkowicie stąd wyeliminowane, a obszar Prus Wschodnich przyłączony został do trzech innych krajów.

Tak jak w okresie międzywojennym mieszkańcy Prus Wschodnich oddzieleni byli od Niemiec tzw. „polskim korytarzem", tak obecnie mieszkańcy Obwodu Kaliningradzkiego, by dojechać do Rosji, muszą przekroczyć trzy granice: z Litwą i Białorusią. Niektórzy politycy w Moskwie, tak jak niegdyś w Berlinie, domagają się stworzenia „eksterytorialnego korytarza".

Głównym przedmiotem analiz w tej pracy jest próba ukazania i porównania przebiegu procesów społecznych, politycznych i gospodarczych, jakie zachodziły i zachodzą na tych obszarach po 1945 r. Aby jednak zrozumieć te zjawiska, niezbędne okazało się sięgnięcie do przeszłości. Kluczowe znaczenie w tym względzie miały procesy narodowotwórcze z końca XIX w. oraz wydarzenia w pierwszych czterech dekadach XX w.

Koniec II wojny światowej oznaczał zagładę Prus Wschodnich jako samodzielnej prowincji i części Niemiec. Na obszarze tym dokonała się niespotykana w dziejach wymiana ludności. Ogrom strat wojennych, ewakuacje, ucieczka i późniejsze wysiedlenie ludności niemieckiej całkowicie zmieniły strukturę społeczną tego regionu.

Na ziemie te zaczęli masowo napływać nowi mieszkańcy: Litwini, Rosjanie i Polacy. Wśród nich byli tacy, którzy przyjeżdżali tu dobrowolnie, ale wielu z nich, naznaczonych wyrokami historii, przybywało tu nie z własnej woli (np. polscy Kresowiacy czy deportowani Ukraińcy w ramach Akcji „Wisła").

Dawni mieszkańcy opuszczali tę ziemię pod przymusem lub – jak to było w przypadku Mazurów, Warmiaków czy Litwinów Pruskich, mieli oni jednak w warunkach przymusu sytuacyjnego możliwość pewnego wyboru. Nowi przybysze z trudem zakorzeniali się w nowej ojczyźnie. Upłynąć musiało wiele lat, nim poczuli się „u siebie". Współczesne, postmigracyjne społeczności w trzech częściach byłych Prus Wschodnich wykazują wiele podobieństw. Tak jak przed 1945 r., region ten nadal ma charakter peryferyjny, ze wszelkimi tego konsekwencjami. Najbardziej wyrazistym przejawem tego stanu rzeczy jest fakt, iż Obwód Kaliningradzki stał się eksklawą Federacji Rosyjskiej. Wchodząc w jej skład, jest jednak od niej oddalony o setki kilometrów.

Podobnie jak przed wiekami obszar ten ma charakter wielokulturowy. Obok dawnych mieszkańców większość stanowią przybysze reprezentujący różne narodowości, o zróżnicowanych cechach kulturowych. Wytworzyli oni niepowtarzalną społeczność, która świadczy o specyfice tej krainy.

Prezentowana praca stanowi dopełnienie tryptyku dotyczącego losów mieszkańców tego zakątka Europy. W 1990 r. ukazała się monografia jednej tylko społeczności byłych Prus Wschodnich. Nosiła ona tytuł: *Mazurzy – społeczność pogranicza.* Kolejna praca, zatytułowana *Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach 1945-1997* (1998), ukazywała losy ogółu mieszkańców południowych Prus Wschodnich, czyli ziem, które po 1945 r. weszły w skład państwa polskiego. Zamiarem autora niniejszej pracy jest ukazanie losów współczesnych mieszkańców całych dawnych Prus Wschodnich, tj. Kraju Kłajpedzkiego, Obwodu Kaliningradzkiego oraz Warmii i Mazur. Moje miejsce urodzenia (Elbląg), fakt, że w latach 1977-1986 mieszkałem i pracowałem w Olsztynie oraz że tu urodziły się dwie moje córki, świadczy, iż jest to dla mnie „ziemia serdecznie znajoma".

Podstawowe tworzywo do analiz dostarczyły własne terenowe badania socjologiczne prowadzone w różnych miejscowościach Warmii i Mazur (poczynając od 1982 r.) oraz w Obwodzie Kaliningradzkim i Kraju Kłajpedzkim (po 1994 r.). Liczne rozmowy, wywiady, obserwacje bezpośrednie i pośrednie oraz badania ilościowe uzupełnione zostały kwerendami archiwalnymi, analizą dokumentów urzędowych, wspomnień, literatury przedmiotu, prasy oraz stron internetowych.

Przeszłości Prus Wschodnich do 1945 r. poświęcone są trzy pierwsze rozdziały. W rozdziale pierwszym ukazano dzieje ludności pruskiej, charakterystykę poszczególnych okresów historycznych i losy różnych grup ludności tej krainy. Szczególną uwagę zwrócono na okres międzywojenny (rozdział drugi) oraz na lata II wojny światowej (rozdział trzeci).

Rozdział czwarty przedstawia specyfikę okresu bezpośrednio powojennego. Wysiedlenia ludności niemieckiej, napływ nowych mieszkańców – to główne elementy dokonującego się podówczas zderzenia kultur. Kolejny, piąty rozdział poświęcony jest dynamice przemian społecznych, politycznych, gospodarczych i narodowościowych w okresie realnego socjalizmu.

W rozdziale szóstym ukazane zostały procesy dokonujące się po 1990 r. i ich konsekwencje. Rozdział siódmy przedstawia nową tożsamość współczesnych mieszkań-

ców w świetle własnych badań empirycznych. W pracy wiele miejsca poświęcono charakterystyce trzech regionalnych centrów miejskich: Kłajpedzie, Kaliningradowi oraz Olsztynowi. Na zakończenie pomieszczone zostały uwagi na temat stosunku do spuścizny historycznej i kulturowej regionu.

W badaniach terenowych ważna okazała się pomoc jaką uzyskałem od dr Silvy Pocytė z Uniwersytetu w Kłajpedzie, dr. Aleksandra Sołogubowa z Uniwersytetu w Kaliningradzie oraz dr Teresy Leyk-Astramowicz z Uniwersytetu w Olsztynie. Pragnę im szczególnie podziękować za okazaną życzliwość.

Andrzej Sakson
Poznań, październik 2010 r.